

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Custodians of Sacred Space

Ritsema van Eck, M.P.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Ritsema van Eck, M. P. (2017). Custodians of Sacred Space: Constructing the Franciscan Holy Land through texts and sacri monti (ca. 1480-1650)

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

**BEWAARDERS VAN HEILIGE RUIMTE:
de constructie van het Franciscaanse Heilige Land door middel van
teksten en *sacri monti* (ca. 1480-1650)**

Nederlandse samenvatting

Vanaf het moment dat het laatste bastion van de kruisvaarders, Akko, viel in 1291, kwam er een einde aan de Katholieke aanwezigheid in het Heilige Land, tot het moment dat de Franciscaanse orde het voor elkaar kreeg om zich te vestigen in Jeruzalem in 1333. Gedurende de gehele late middeleeuwen waren de Franciscanen de enige Katholieken die daar permanent aanwezig waren, en zij vormden de perceptie die westerse pelgrims hadden van deze door de Mammelukken geregeerde stad in aanzienlijke mate. Na de verovering van Jeruzalem door de Ottomanen in 1517 en de Reformatie die zich rond dezelfde tijd voltrok in Europa, veranderde de positie van de Franciscaanse broeders van het Heilige Land aanmerkelijk. Gedurende de tweede helft van de zestiende eeuw, werden de Franciscanen langzamerhand uit hun hoofdkwartier, het convent op de berg Sion in Jeruzalem, gewerkt. Deze gebeurtenissen en het vaak veronderstelde einde van bedevaart door de Reformatie hebben geleid tot verminderde interesse van historici voor de rol van deze Franciscanen na het tweede decennium van de zestiende eeuw.

Dit proefschrift stelt deze aannames ter discussie en onderzoekt hoe de broeders, desondanks nog steeds aanwezig in het Heilige Land, reageerden op de nieuwe situatie in hun representaties van het Heilige Land vanaf de late middeleeuwen, rond 1480, tot en met de late zeventiende eeuw. Vanwege hun veranderende en in toenemende mate onzekere positie probeerden de Franciscanen van de *custodia Terrae Sanctae* steeds sterkere ideologische verbanden tussen henzelf en de sacrale ruimte van het Heilige Land te creëren. In termen van methodologie heeft mijn analyse veel baat gehad bij verschillende inzichten uit theorieën van sociale ruimte, culturele herinnerings-studies, en het sociologische concept territorialiteit. Bovendien is dit proefschrift erop gericht om deze inzichten te historiseren voor de doelen van het onderzoek, door bijzondere aandacht te geven aan het proces waardoor Palestina een sacrale ruimte, een 'Heilig Land', werd voor Christenen, met verwijzing naar de middeleeuwse praktijk van heiligenverering. Het onderwerp van onderzoek wordt benaderd door middel van een bronnencorpus dat ruwweg te karakteriseren is door een tweeledige typologie: *Franciscaanse Heilige Land teksten* aan de ene kant, en de eerste *sacri monti* of heilige bergen aan de andere kant.

De tekstuele kant van het corpus is gedefinieerd door middel van de door mij geïntroduceerde overkoepelende term Franciscaanse Heilige Land teksten, bedoeld om de analyse van een zeer uitgebreide en heterogene literatuur te faciliteren, bestaande uit een variëteit van teksten zoals reisverslagen, traktaten, geschiedenissen etc. Het belangrijkste selectie criterium was dat een tekst door een Franciscaan, bij voorkeur verbonden aan de *custodia Terrae Sanctae*, geschreven moest zijn, en daarnaast niet zomaar een perspectief, maar een specifiek Franciscaans perspectief op het Heilige Land moest bieden. Een sacro monte is een heiligdom dat bestaat uit een topografie van verschillende kapelletjes die een devotieel parcours uitzetten, typisch gelegen op een relatief afgelegen berg. Rond het begin van de zestiende eeuw werden er twee sacri monti die ‘nieuwe Jeruzalems’ uitbeelden, gesticht bij Varallo en San Vivaldo in Italië door Franciscanen-observanten die eerder in het Heilige Land hadden gediend. Het is niet het doel van dit proefschrift geweest om een uitputtende beschrijving van deze bronnen te geven, maar daarentegen om de ideologische relatie te bestuderen, die de Franciscanen cultiveerden met het Heilige Land. Dientengevolge onderzoeken de hoofdstukken van dit proefschrift een aantal casestudies die centrale thema’s vertegenwoordigen, en die in verband worden gebracht met overstijgende trends en ontwikkelingen.

Het uitgangspunt vanwaar dit proefschrift zich ontwikkelde naar zijn huidige vorm is een relatief onbekende en weinig bestudeerde tekst: het *Traktaat over het Heilige Land* (ca. 1485) door broeder Paul Walther von Guglingen. Dit traktaat gaf aanleiding tot de vragen die dit proefschrift tracht te beantwoorden en was vormend voor het bronnencorpus dat werd bestudeerd. Deze uitgebreide, laat vijftiende-eeuwse tekst in het Latijn is tot nu toe aan academische aandacht ontsnapt vanwege de uitzonderlijke aard van de tekst: het is noch een pelgrimsverslag, noch een devotieel traktaat over de Heilige Plaatsen. Het enige overgeleverde manuscript is daarom ongeëditteerd en grotendeels onbestudeerd gebleven, terwijl het een belangrijke bron was voor het immens populaire en veel bestudeerde *Itinerarium in Terram Sanctam* (1486) door Bernhard von Breydenbach. Historici verwijzen vaak enigszins vaag naar de teksteditie van Guglingen’s reisverslag, een heel andere tekst, om dit verband te onderbouwen. Dit proefschrift dicht deze lacune door een uitgebreide beschrijving en analyse van Guglingen’s *Tractatus* te bieden: de structuur, bronnen, en doelen van deze tekst. Door diepgaand begrip van dit traktaat, werd het mogelijk om verbanden waar te nemen met andere Franciscaanse teksten over het Heilige Land uit dezelfde en latere periodes. Het *Traktaat* van Guglingen diende dus als beginpunt voor Franciscaanse Heilige

Land teksten, het begrip dat dit proefschrift poneert voor een nieuwe, specifiek Franciscaanse stem in het bredere discours over het Heilige Land.

Paul Walther von Guglingen was geen geïsoleerde excentriekeling: behalve zijn persoonlijke contacten met verschillende prominente pelgrim-auteurs toentertijd, werkte hij samen met een andere Franciscaan terwijl hij zijn *Traktaat* uitdacht. Francesco Suriano diende als broeder van de Franciscaanse *custodia Terrae Sanctae* in dezelfde jaren als Guglingen, en ook hij schreef een traktaat, het *Trattato di Terra Santa* (1485). Hoofdstuk één van het proefschrift geeft niet alleen een overzicht van de hoofdstructuur en inhoud van Guglingen's *Traktaat*, maar toont ook aan hoe het overeenkomt met Suriano's *Trattato* in termen van de complexe ideeën over het Heilige Land, en toont aan dat ze deze onderwerpen samen moeten hebben besproken. Wat belangrijk is aan deze samenwerking is dat Guglingen en Suriano het Heilige Land als een sacrale ruimte analyseren, gezien vanuit een specifiek Franciscaans wereldbeeld, vormgegeven door de theologie van Sint Bonaventura van Bagnoregio. Een aantal van de ideeën die ze uiteenzetten, verschijnt opnieuw in latere Franciscaanse bronnen over het Heilige Land, maar het meest belangrijke aspect van hun samenwerkingsproject 'traktaat over het Heilig Land' is dat ze een specifieke rol voor zichzelf zagen, *als Franciscanen*, om over het Heilige Land te schrijven. Deze nieuwe Franciscaanse assertiviteit kan in verband worden gebracht met de onzekerheid van de positie van de Franciscanen in Jeruzalem, als gevolg van conflicten met het Georgische patriarchaat, dat een sterkere positie genoot na de val van Constantinopel aan de Ottomanen in 1453.

Waar Guglingen en Suriano het Heilige Land nog aan hun lezers konden presenteren als een sacrale ruimte die niet ter discussie stond, was dit gecompliceerder voor de Franciscanen van het Heilige Land na de Reformatie. Hoofdstuk twee gaat over het fascinerende en relatief onontgonnen terrein van de interconfessionele ontmoeting die plaats vond tussen de Franciscanen en hun Protestantse gasten in Jeruzalem. Mijn analyse compliceert het bestaande beeld van deze ontmoeting, gebaseerd op reisverslagen van Protestanten, door deze te vergelijken met Franciscaanse verslagen van dezelfde ontmoeting. In tegenstelling tot wat in het verleden is gesuggereerd, waren de broeders helemaal niet het gedweeë mikpunt van spot dat soms wordt geschetst in Protestantse verslagen. Ze verdedigden zowel het idee van heilige ruimte als bedevaart standvastig, en reserveerden tegelijkertijd een speciale rol voor henzelf als broeders van het Heilige Land om als expert over dit soort zaken te fungeren. Bovendien schreven ze overwegend over hun ervaringen in het Heilige Land in zowel termen van een reis als in termen van

een bedevaart, en verhielden ze zich op complexe manieren tot categorieën zoals nieuwsgierigheid en devotie, en namen ze actief deel in de levendige zestiende- en zeventiende-eeuwse reisliteratuur over de Levant. De broeders vervulden dus een sleutelrol in het tentoonspreiden van een Katholiek, Contrareformatie perspectief op het Heilige Land; ze vervulden deze rol bewust, en zagen dit als een specifiek Franciscaans voorrecht.

Naast dat ze het als hun exclusieve taak zagen om alle aspecten van de reis en bedevaart naar Jeruzalem te overzien, begonnen de Franciscanen ook te claimen dat het Heilige Land aan henzelf toebehoorde, gedurende de periode die dit proefschrift onderzoekt. Hoofdstuk drie onderzoekt het begin van deze ontwikkeling in boek VII van Guglingen's *Traktaat*, dat als eerste een aantal definiërende kenmerken van Franciscaanse Heilige Land teksten introduceerde. Ten eerste was Guglingen de eerste broeder van de *custodia Terrae Sanctae* die een coherente geschiedenis van het Heilige Land schreef, voortbordurend op de reeds bestaande traditie van het samenstellen van compilatie-manuscripten met historische teksten in het convent op de berg van Sion. De eschatologische zienswijze van deze geschiedenis bedeeft een bijzondere rol toe aan de Franciscanen, als katalyserende factor voor het ontvouwen van de geschiedenis naar de enige juiste conclusie volgens Guglingen, namelijk de herovering van het Heilige Land door Christenen. Boek VII van het *Traktaat* is daarnaast ook de eerste tekst door een Franciscaan van het Heilige Land die expliciet oproept tot kruistocht. De *custodia* voerde in dezelfde periode daarnaast campagne met als doel een nieuwe kruistocht, aan meerdere prominente Europese vorstenhoven, zoals het Bourgondische hof en hoven op het Iberisch schiereiland. Ten slotte is Guglingen's tekst ook de eerste door een broeder van het Heilige Land die een mogelijke, maar in dat geval zeer impliciete, verwijzing bevat naar de stichting van de Franciscaanse custodie van het Heilige Land door Sint Franciscus zelf.

Deze kenmerken, voor het eerst aanwezig in Guglingen's *Traktaat* - namelijk naar het verleden kijken om de rol van de Franciscanen in het heden invulling te geven, het legitimeren van hun claim op een aanwezigheid in het Heilige Land door te verwijzen naar Sint Franciscus, oproepen tot kruistocht - werden karakteristiek voor de in toenemende mate territoriale Franciscaanse literatuur over het Heilige Land van de zestiende - en zeventiende eeuw. Hoofdstuk vier laat eerst zien hoe de positie van de Franciscanen veranderde in Ottomaans Jeruzalem, en onzekerder werd dan daarvoor. De pogingen van Jezuïeten en Kapucijner missionarissen om stichtingen op te richten in het Heilige Land provoceeden de Franciscanen met name om hun positie als vertegenwoordigers van de Katholieke Kerk in Jeruzalem als een

uniek Franciscaans recht luid en duidelijk te verdedigen. In tegenstelling tot de aannames van eerdere academische publicaties, betoogt dit proefschrift dat de uitgebreide Franciscaanse literatuur van toe-eigening in deze periode gericht was aan een West-Europees publiek, in plaats van aan Ottomaanse of Oosters-Orthodoxe doelgroepen.

Daarnaast demonstreert hoofdstuk vier dat de herhaalde oproepen tot kruistocht, in bij voorbeeld Francesco Quaresmio's *Terrae Sanctae Elucidatio* (1639), echt gemeend waren, in plaats van een lege conventie, zoals eerder gesuggereerd is. Quaresmio's *Elucidatio* komt naar voren als een tekst die Franciscaanse perspectieven op het Heilige Land voor lange tijd sterk heeft beïnvloed. Deze tekst biedt een invloedrijke herinterpretatie van de geschiedenis, die eerst Sint Franciscus als de erfgenaam van de belofte van het Land aan Abraham opvoert, en dan het Leven van de heilige zo herschrijft dat het aangeeft dat hij naar het Heilige Land ging om er bezit van te nemen voor zijn erfgenamen, de Franciscanen, die op deze manier getransformeerd werden in door God aangewezen beschermers en bewaarders van de Heilige Plaatsen voor de Katholieke Kerk. Bovendien komt in dit hoofdstuk het parallelisme tussen Franciscus en Christus gebaseerd op de Franciscaanse variant van Joachistische apocalyptiek, naar voren als een belangrijke strategie om het Heilige Land in een Franciscaans territorium te veranderen, zoals Diego de Cea's *Thesaurus Terrae Sanctae* (1639) laat zien, net als de *Elucidatio* en andere teksten.

Herinterpretatie van het verleden, in het bijzonder van het Leven van Sint Franciscus, werd zo een beproefde strategie om ideologische verbanden tussen de Franciscanen en het Heilige Land te creëren. Deze verbanden stonden op hun beurt in dienst van de exclusivistische territoriale agenda van de broeders. Op de sacro monte van Varallo, die het onderwerp is van hoofdstuk vijf, werd de herinnering aan de stichter, in dit geval broeder Bernardino Caimi, ook ingezet voor een vergelijkbaar doel. Dit hoofdstuk betoogt dat toen Caimi dit 'nieuwe Jeruzalem' stichtte bij Varallo in het laatste decennium van de vijftiende eeuw, de betekenis van dit heiligdom voornamelijk gestoeld was op een formele en relatief ongedefinieerde 'gelijkenis' tot de overzeese Heilige Plaatsen. Niettemin bestaat er in de secundaire literatuur over deze sacro monte een overheersende tendens om te speculeren over Caimi's amper gedocumenteerde wensen, om zo dan de relatief ongrijpbare eerste fase van de sacro monte te reconstrueren en begrijpen. Ik beargumenteer ten eerste dat veel van deze punten in de secundaire literatuur ook gemaakt kunnen worden zonder aan Caimi te refereren, en ten tweede dat de fascinatie van academici met Caimi teruggevoerd kan worden naar zestiende en zeventiende histo-

riografie over de sacro monte. Tijdens die periode begon de ster van Caimi te rijzen in de context van territoriale onenigheid op de sacro monte tussen de burgerlijke mecenasen van het heiligdom, de *fabbricieri*, en de Franciscaanse bewaarders.

De *fabbricieri* probeerden hun controversiële plannen voor een herstructurering van de sacro monte te legitimeren door te claimen dat ze een veel beter begrip hadden van Caimi's originele intenties; de broeders werden impliciet beschuldigd van het vertroebelen van hun stichters plannen. De Franciscanen, aan de andere kant, poogden de controle over de sacro monte terug te krijgen door ook aan Caimi te refereren: deze Franciscaan-observant en stichter wordt genoemd in een stichtingsdocument waarmee de *fabbricieri* de sacro monte naar veronderstelling aan Caimi overdroegen. In de langdurige conflicten tussen deze twee groepen over het beheer en de ontwikkeling van het heiligdom die volgden, werd de figuur van Caimi opgehemeld tot de status van een bijna heilige. In Franciscaanse Heilige Land teksten uit dezelfde periode werd Caimi ook ten tonele gevoerd om de sacro monte van Varallo te boek te stellen als een succes van de Franciscaanse custodie van het Heilige Land. Hoe belangrijk Caimi ook geweest mag zijn voor de territoriale agenda's van verschillende groepen, om een diepgaander begrip te krijgen van het 'nieuwe Jeruzalem' van Varallo, en wat er nu zo Franciscaans is aan deze manier om de sacrale geografie van het Heilige Land te citeren, moet men zich richten op een andere sacro monte.

Het begin van het fenomeen van de sacro monte wordt door academici sinds jaar en dag gelijk gesteld met de stichting van het nieuwe Jeruzalem van Varallo in 1491, en wordt niet verder terug gevoerd in de tijd dan tot de devote geest van Bernardino Caimi. Hoofdstuk zes van dit proefschrift stelt deze *status quaestionis* over dit onderwerp ter discussie door aandacht te besteden aan de sacro monte van La Verna. In 1213 werd de berg van La Verna in Toscane aan Sint Franciscus gedoneerd door een lokale landeigenaar. Op deze afgelegen berg beleefde Franciscus vervolgens een zekere religieuze ervaring die de stigmatisatie wordt genoemd. Dit hield in dat zijn lichaam werd gemarkeerd met de wonden van Christus tijdens een sessie van meditatief gebed in 1224. Gedurende de tweede helft van de dertiende eeuw werd er op dezelfde plek een Franciscaans convent en heiligdom gebouwd. Toen al werd La Verna een *sacer mons* en ook een 'tweede Golgotha' genoemd op basis van de stigmatisatie. In de eeuwen die volgden werd La Verna in Franciscaanse teksten in toenemende mate geassocieerd met locaties in het Heilige Land, geïnspireerd door specifieke apocalyptische interpretaties van de geschiedenis die een parallel poneerden tussen Franciscus en Christus. Daarnaast ontwikkelde de

materiële opzet van de sacro monte zich naar de vorm die we vandaag de dag herkennen als een sacro monte nadat de Franciscanen-observanten de zeggenschap verworven over het heiligdom van La Verna: een topografie van kapelletjes op een berg, ingericht met terracotta sculpturen.

Dit proefschrift betoogt dat Bernardino Caimi's initiatief om de sacro monte en het nieuwe Jeruzalem van Varallo te stichten fundamenteel was gevormd door het veel oudere, al bestaande Franciscaanse heiligdom van La Verna, dat Caimi persoonlijk had bezocht in 1484. Daarnaast demonstreert hoofdstuk zes dat hij niet uniek was in het leggen van dit verband: La Verna werd in toenemende mate en algemeen gerespecteerd binnen de Franciscaanse orde als een Franciscaans Calvarie en Jeruzalem in het Westen van de laat vijftiende tot aan de achttiende eeuw. Dit was zelfs dermate het geval, dat in 1642 broeder Vincenzo Berdini de scheuren in de rotsen van La Verna gebruikte als argument om de juridische positie van de Franciscanen in het Heilige Land te versterken. De sacro monte was dus niet alleen een fundamenteel Franciscaanse manier om het Heilige Land naar Europa te kopiëren, maar deze vorm bood ook mogelijkheden om het Heilige Land zelf Franciscaans te maken, kortom: een materiële vorm van Franciscaanse territorialiteit ten aanzien van het Heilige Land.

Ten slotte, zowel de eerste sacri monti als de bestudeerde Franciscaanse Heilige Land teksten zijn twee uitingen van hetzelfde ideologische fenomeen. Het doel van dit proefschrift is geweest om het weefsel van de specifiek Franciscaanse orde-herinneringen en ideologieën te ontrafelen, dat de basis vormt voor de territoriale claims van beiden. Vanaf de laat vijftiende, tot en met de zeventiende eeuw probeerden de Franciscanen steeds sterkere ideologische verbanden tussen henzelf als een groep en het Heilige Land te creëren. Hun doel was om de Jezuïeten en Kapucijnen weg te houden uit Palestina, en ook om een specifiek zelfbeeld te cultiveren van unieke en door God aangewezen erfgenamen van het Heilige Land, die een belangrijke rol zouden spelen in de voortgang van de heilsgeschiedenis. De conclusies van dit onderzoek wijzen naar een aantal richtingen voor toekomstig onderzoek, zoals bijvoorbeeld het bredere lezerspubliek en hun receptie van zowel Franciscaanse Heilige Land teksten, als de sacri monti. Het biedt ook aanknopingspunten voor het in kaart brengen van de rol en het belang van de Franciscanen, als traditionele bedelorde, binnen de Katholieke Kerk van de Contrareformatie, naast de Jezuïeten op wie het onderzoek zich tot nu vooral heeft gericht. De conclusies van dit proefschrift suggereren in ieder geval dat de Franciscanen effectief en uitgesproken waren in hun interacties met rivaliserende orden, net als in interconfessionele debatten.